

Поетичний текст: розмаїття аспектів та підходів до дослідження (на основі опису пейзажу художнього твору)

У статті зосереджено увагу на особливостях вивчення текстового фрагмента художнього твору, який представляє різновид композиційно-мовленнєвої форми, тобто опис пейзажу, у літературознавчих та лінгвопоетичних студіях. Проаналізовано різні підходи й аспекти наукового пошуку опису пейзажу в цих рамках. Установлено, що міждисциплінарне (літературознавче, лінгвопоетичне) дослідження ОП не можна визнати вичерпним, із цього погляду значну пояснювальну силу має лише когнітологія.

Ключові слова: опис пейзажу (ОП), художній твір (ХТ), літературознавство, лінгвопоетичні студії.

Постановка наукової проблеми та її значення. Описи пейзажу неодноразово привертали увагу дослідників у межах як літературознавчого (А. Бєлий, М. Н. Епштейн, В. Ф. Саводник та ін.), так і лінгвістичного напрямів наукового пошуку (М. П. Брандес, В. А. Кухаренко, Д. С. Лихачов та ін.). Однак до сьогодні поза увагою науковців усе ще залишається низка невисвітлених питань. Так, еволюція літературознавчого й лінгвопоетичного дослідження опису пейзажу як художнього об'єктивованого зображення природи / краєвиду / погоди не була предметом спеціальної розвідки. Безпосередній **об'єкт** нашого наукового пошуку – це опис пейзажу в художньому творі.

Актуальність роботи визначається підвищенням інтересом сучасної антропоцентричної парадигми знання до ролі й місця мовленнєвої комунікації, безпосередньо стосується зазначеної проблеми й модель «людина – природа». **Мета** статті полягає в зіставленні двох підходів до вивчення поетичного тексту на основі опису пейзажу. Досягнення поставленої мети зумовлює розв'язання таких конкретних дослідницьких **завдань:** визначити опис пейзажу (далі – ОП) як об'єкт розвідки в поетичному творі; проаналізувати розвиток та особливості літературознавчих і лінгвопоетичних досліджень ОП та узагальнити свій науковий пошук.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Вивчення описових контекстів, зокрема описів пейзажу, – не нова тема в історії філологічної думки й літературознавства. Під час пошуку спільності в побудові художніх текстів (далі – ХТ), з'ясуванні правил текстотворення науковці прагнуть виявити універсальну основу літературних творів малого та великого обсягу, яке здійснюється зазвичай із позицій лінгвостилістики (М. М. Бахтін, В. А. Кухаренко, Ю. М. Лотман, G. Brunner, G. Grafen), літературознавства (А. Бєлий, В. М. Жирмунський, В. Ф. Саводник) та лінгвопоетики (Л. І. Белехова). Ми разом із ученими розуміємо лінгвопоетичний аналіз як «науку про художнє мовлення» [9, с. 250]. Його базовими орієнтирами є «креативність когнітивних процесів, які сприяють створенню нових смислів та домінуванню когнітивного позасвідомого, що зумовлює важливість передкатегоріального опрацювання інформації» [3, с. 272; 7, с. 123–125].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Разом із портретом та описом інтер'єру ОП належить до жанру «опис», специфіка якого полягає в актуалізації наративного простору ХТ. Отож інтерпретований ОП являє собою мікротекст, інтегрований в одиницю більш високого порядку – макротекст (художній твір). Опис пейзажу репрезентує опис об'єктів краєвиду / ландшафту і / або явищ природи / погоди в тісній взаємодії з персонажем, його внутрішнім станом і настроєм, у якому виявляється індивідуально-авторський світогляд із його ідейно-художньою позицією. Найактивніше ОП вивчають у гуманітарних науках – насамперед літературознавстві та мовознавстві.

Опис пейзажу в літературознавчих студіях інтерпретують як конструктивний елемент художнього твору. Серед літературознавців немає єдиної думки стосовно його жанрового статусу. Одні вважають ОП змістовим і композиційним елементом поетичного твору, інші – самостійним жанром. Принциповим моментом для більшості учених є те, що опис пейзажу в прозі – це складник змісту й структури художнього твору, а в поезії – самостійний жанр.

Для літературознавства першої половини ХХ ст. особливо актуальною була форма художнього твору. В. М. Жирмунський, В. Ф. Саводник уважали літературний опис пейзажу відображенням

світовідчуття митця, а дослідження словесної тканини та образності ОП – одним зі способів ознайомлення з художнім світом письменника.

Сьогодні літературознавчий аналіз ОП набув особливої актуальності, оскільки як елемент форми відображає ментальний простір автора, що дає змогу говорити про належність твору до певного літературного напрямку. Про важливість аналізу опису пейзажу свідчать роботи Д. С. Лихачова, Н. Р. Демчук, Н. П. Іванової, О. І. Харитоненко, В. Ф. Ходасевича, Г. Шичан, М. Н. Епштейна та ін.

Вивченню національного образу російської природи як системи у взаємозв'язку індивідуальних складників від Г. Д. Державіна та В. К. Тредіаковського до сучасних поетів (Б. Ахмадуліної, Б. Окуджави, А. Вознесенського й ін.) присвячено праці М. Н. Епштейна. У центрі їхньої уваги – найстійкіші специфічно національні мотиви, закони побудови й кореляції різних типів ОП у ліричному жанрі. Водночас зроблено спробу систематизувати чотири аспекти поетичного образу природи (П): «медитації» (П як предмет роздумів), «мотиви» (образи конкретних явищ П), «власне-пейзажі» (цілісні комплекси, картини П), «стилі» (індивідуальні спроби сприйняття та зображення П) [26, с. 9].

Осмисленню ролі ОП як вираження авторської позиції в художньому творі присвячено збірник праць російських науковців [17], які висвітлюють це питання в аспекті формування філософсько-естетичної концепції письменників, визначають багатофункціональність опису пейзажу в літературі, розглядають його з позицій класицизму, символізму, романтизму та реалізму. Проведений науковий пошук виявив, що жанр опису пейзажу як одна із форм художньої рефлексії навколишнього простору не відразу знаходить своє місце в різних поетичних творах. Тривалий час у літературі XVIII ст. ОП слугував нейтральним тлом, на якому відбувалася подія. Згодом реалістичні картини опису природи / краєвиду / погоди стали корелювати з внутрішнім світом автора та емоційним станом персонажів у творах М. В. Ломоносова, О. С. Пушкіна, Л. М. Толстого, А. П. Чехова [17, с. 3–15, с. 26–34].

Н. П. Іванова піддала аналізу пейзажні образи роману М. Ю. Лермонтова «Вадим», які є прикладами «романтичного сентименталізму» або стилізації в дусі сентименталізму, створеного поетом із романтичним світовідчуттям. Виокремлені образи ОП дали змогу вченій довести припущення щодо існування «гібридного стилю» в літературі, у якому поєднуються реальне й нереальне, романтизм і сентименталізм [10, с. 223]. Пейзажна лірика як одна з форм художнього зображення навколишньої природи / погоди / краєвиду виникла відносно недавно. Причиною її появи вважається емоційно-ідеологічний інтерес в амплітуді від загальних властивостей природи до окремих її проявів, які втілюють ці види у своїх індивідуальних рисах [20, с. 120].

Системний аналіз пейзажної лірики російського символізму на межі XIX–XX ст. здійснив Г. Шичан на матеріалі творчості О. О. Блока й К. Д. Бальмонта. Автор не лише узагальнив і систематизував специфічні особливості цієї лірики, а визначив пейзажні образи-концепти й вивчив деякі новаторські художні прийоми зазначених поетів крізь призму кіномистецтва. Г. Шичан робить обґрунтований висновок про те, що символісти є творцями особливого ОП – «пейзажу душі», який зумовлює його суб'єктивність та абстрагованість. Крім того, він виявив у поетів-символістів новий спосіб зображення природи за принципом «монтажу», який сприяє передачі «музики пейзажу» [25, с. 14–15].

Панораму відношень людини й навколишнього природного простору в літературному доробку Т. Г. Шевченка з'ясовує Н. Р. Демчук. Вона зазначає відсутність у творах письменника «чистих» пейзажів, які не спроектовані на людину. ОП не лише віддзеркалює краєвид / природу / погоду, а вбудовується у смисловий механізм образу, що підтверджує висловлення Новалиса (одного з німецьких романтиків) про те, що «ландшафт є ідеальним тілом для особливого типу душі» [8, с. 25]. Тим самим ОП не просто вливається в образну систему, а й залучається до засобів художнього психологічного аналізу.

Для літературознавчих студій характерні й порівняльні дослідження опису пейзажу, які вивчають взаємовплив та взаємодію різних культур і традицій у процесі відображення світу. Зокрема, на основі творів російських (А. П. Чехов, І. О. Бунін) і китайських письменників (Лао Ше, Ба Дзін) У Хао розкрив символіку пейзажних образів, виявив авторське ставлення до зображуваного та зіставив особливості ОП у реалістичній традиції кожної культури. Виділено властиві етнічні ознаки опису пейзажу (психологізм, кольорову палітру, слухові та нюхові характеристики) [23, с. 17].

Стислий огляд історії літературознавчих студій дає підставу стверджувати, що естетичне ставлення художника слова до образів ОП зумовлене мистецьким стилем, епохою, особливостями національної школи. Опис пейзажу як неодмінний елемент процесу комунікації при створенні або по-

силенні уявлення про учасника комунікативного акту є надзвичайно важким завданням у художній літературі, оскільки потребує ретельного вивчення особливостей навколишнього простору разом із розумінням психології людини.

Об'єктом уваги лінгвопоетичного аналізу є не лише ейдеміка художнього цілого, а й образність композиційно-мовленнєвих форм у малих літературних жанрах – описах, діалогах, внутрішніх монологів, роздумах.

Так, аналізуючи ОП у романі Б. Стокера «Дракула», І. Ю. Онищук вважає, що автор залучає їх до створення ефекту напруги та емоційного дискомфорту персонажів. На підставі цього традиційний поділ художнього простору на «відкритий» / «закритий» доповнюється у творі опозицією «свій» – «чужий»: у просторі «свій» панують впорядкованість і норма, а в «чужому» – хаос [17, с. 166]. За рахунок цього опис пейзажу Б. Стокера є фоном подій, а його деталі лише поглиблюють почуття напруги, неспокою та небезпеки. Емоційна кульмінація твору виникає під час зображення ворожого «чужого» простору.

Проводячи порівняльний аналіз стилістичних особливостей класиків російської літератури, В. Ф. Саводник звертає увагу на своєрідну паралель між ОП і стилістичними домінантами поетичного твору. Він вважає, що в поезії О. С. Пушкіна природа постає простою й гармонійною субстанцією, а в М. Ю. Лермонтова – суперечливою, яка прагне відійти від буденності та втекти в нескінченність. Ф. І. Тютчев надає перевагу зображенню космічного хаосу в ОП, із різким протиставленням дня й ночі [20, с. 251].

Близькими до цього роздуми А. Белого, який намагається встановити «принципи неструктурних першообразів та їх структурного оформлення» в поетичних творах О. С. Пушкіна, Ф. І. Тютчева і С. А. Баратинського. Метод наукового пошуку заснований на точному врахуванні статистичних параметрів художньої образності [4, с. 67, 92].

Лінгвопоетичний метод вивчення літературно-художнього твору властивий і працям Ю. І. Левіна, у яких зроблено спробу встановити основні витoki художності, керуючись продуктивністю використання тих або інших мовленнєвих засобів. Науковець робить висновок про те, що частотне є значущим, а значуще – частотним: значимість якогось елементу в авторській моделі світу корелює з частотністю його появи в тексті [14, с. 412]. Цей постулат ґрунтується на усталеній ідеї про те, що «поетична мова може розглядатися як набір стандартизованих слів і виразів, які склались у поетичній творчості певного періоду» [6, с. 170]. З іншого боку, будь-які немарковані одиниці тексту бажано сприймати буквально. Незважаючи на всю оригінальність такого аналізу, не можна не зауважити його недоліків. По-перше, недоречно вважати змістом твору лише лексичну семантику, по-друге, виривати слова з контексту, у якому вони отримують свій смисл, по-третє, групувати частотні слова в логіко-семантичні поля на інтуїтивній основі та, зрештою, намагатися таким чином об'єктивно відтворити «модель світу» художника слова. Безумовно, використання статистичних даних у лінгвопоетичному аналізі дає бажані результати, коли немає відриву від ідейно-художнього змісту тексту.

Для унаочнення нашого висловлення наведемо огляд скрупульозного вивчення порівнянь у повісті «Кола Брюньон» Р. Роллана Л. А. Абдушукуровою, яка наводить відсоткове співвідношення «словотем». Зіставивши останні з їхніми корелятами з памфлету «Лілолі», з'ясувалося, що тваринний світ займає аж 35 %, рослинний – 15 %, а військова лексика – лише 2,5 %, тобто менше, ніж у «Кола Брюньоні». Натомість явища природи становлять у ньому 2,8 %, тоді як у повісті «П'єр і Люс» – 5,8 % [1]. На фоні великої кількості цифр авторка навіть не намагається з'ясувати причини. Втім, на основі таблиці відсоткових співвідношень навряд чи можна скласти істинне уявлення про такі глибоко різнотипні за своїм характером художні твори.

Більш узагальнені результати наводить І. В. Яковлева, яка вивчала лінгвопоетичні особливості морської прози Дж. Конрада. Авторка виокремила лексико-тематичні поля, що утворюються типовими для ідіостилю автора «пейзажними» словами *seascape, weather, land*, та виділила чотири найчастотніші лексеми, які актуалізовано в усіх описових контекстах письменника (*sea, ship, sky, sun*). Відштовхуючись від цих ключових лексем, вона слушно зауважує, що в ОП художні образи створюються переважно порівняннями й метафорами, від яких розгалужуються всі інші стилістичні засоби [27, с. 16].

Нерідко опис погоди / краєвиду / природи / ландшафту стає об'єктом концептуального аналізу. Так, розвідку поетичного доробку Л. Костенко в цій галузі здійснила І. М. Дишлюк, яка узагальнила

погляди науковців на мову поетеси, визначила специфіку складників концепту «природа» та встановила роль поетичних архетипів в організації її художнього світу. Концепт «природа» у філософській ліриці Л. Костенко має складну структуру, яка підтримується системою лінгвокультурних одиниць, споріднених із цим концептом [9, с. 14]. Дослідження ідіостилу в такому аспекті дало змогу з'ясувати оригінальність світобачення поетеси й простежити мовну специфіку зображеної природи, а також окреслити естетичну значущість образів.

Стилістична розвідка ОП (як пов'язаного, так і не пов'язаного з природою та її явищами) не є єдиною дослідницькою проблемою в лінгвопоетиці. До конститутивних елементів ОП належать і часо-просторові межі художнього твору: епоха, пора року, доба, день і ніч на тлі координат топосу (країна, місцевість, небо, земля тощо). У тканині художнього твору ОП є явищем топохронного порядку – «статико-динамічною єдністю простору і часу», який має властивість перетворюватися в суб'єктивний «хронотоп» [18, с. 23, 24], тобто є когнітивно зумовленим.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Терміном «опис пейзажу» зазвичай характеризують контури складного й багатоаспектного явища художньої творчості. Починаючи від витоків свого розвитку в різних видах мистецтва (малярстві, музиці, літературі), ОП був не лише засобом фіксації навколишнього простору. Навпаки, це один із найбільш медитативних і емоційно насичених жанрів. Як об'єкт наукової рефлексії він є міждисциплінарним феноменом, у вивченні якого перетинаються і взаємодіють методи мистецтво-, літературо- й мовознавчої галузей гуманітарного знання. Таке осмислення пейзажу є насамперед усвідомленням художнього ставлення людини до природи: міфологічним у фольклорі, естетичним у мистецтві, антропологічним у літературі. Хоча способи його вивчення відрізняються в літературознавстві та лінгвопоетичних студіях, однак існує певна спільність, яка полягає у вивченні головних ознак національної ментальності та власного світогляду автора, які реалізовані своєрідним набором мовленнєвих засобів для їх відображення. У розвідках, присвячених і літературознавчим, і лінгвопоетичним дослідженням, під описом пейзажу зазвичай розуміється опис навколишнього географічного простору, мікротекст у макротексті художнього твору, який має комунікативну спрямованість, власну концептосистему, специфічний набір вербальних засобів. Із лінгвопоетичного погляду суть ОП – це опис краєвиду / ландшафту / погоди та його об'єктів, що в тканині художнього твору набуває топохронних й антропоцентричних властивостей, у яких переплітається внутрішній і зовнішній світ автора, персонажа та, урешті, реципієнта.

Запропонована наукова розвідка літературних і лінгвопоетичних досліджень художнього тексту (на основі ОП) визначає деякі його перспективні напрями. Оскільки в межах цього пошуку не розв'язано ще чимало проблем, пов'язаних, зокрема, зі становлення поняттєвого інструментарію такого типу наукового вивчення, а також із його уніфікацією.

Джерела та література

1. Абдушукурова Л. А. Сравнения, вводимые союзом *comme* как средство художественной выразительности (на материале произведений Р. Роллана) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л. А. Абдушукурова. – М., 1969. – 19 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – 2-е изд. – М. : Искусство, 1986. – 444 с.
3. Белехова Л. І. Словесний поетичний образ в історико-типологічній перспективі: лінгвокогнітивний аспект : монографія / Л. І. Белехова. – Херсон : Айлант, 2002. – 368 с.
4. Белый А. Пушкин, Тютчев и Баратынский в зрительном восприятии природы / А. Белый. – СПб. : Азбука-классика, 2001. – 327 с.
5. Брандес М. П. Стилистика текста. Теоретический курс / М. П. Брандес. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Прогресс-Традиция; ИНФРА-М, 2004. – 416 с.
6. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / В. В. Виноградов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 255 с.
7. Воробьева О. П. Сюжетное напряжение сквозь призму конфликта ментальных пространств (опыт концептуального анализа) / О. П. Воробьева // Когнитивная семантика : материалы Второй междунар. школы-семинара. – Тамбов : Изд-во ТГУ, 2000. – Ч. 1. – С. 123–125.
8. Демчук Н. Р. Пейзаж у прозі Т. Шевченка (мікропоетика опису в системі екстервентного психологічного аналізу) / Н. Р. Демчук. – Львів : ЛДУ, 1999. – 47 с.
9. Дишлюк І. М. Лексико-семантичне вираження концепту «природа» в поетичній мові Ліни Костенко : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / І. М. Дишлюк. – Х. : ХНУ, 2002. – 18 с.

10. Иванова Н. П. Элементы «гибридного стиля» в романе М. Ю. Лермонтова «Вадим» // Мова і культура : наук. вид. – Т. III, ч. 2 : Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – К. : ВД Д. Бураго, 2003. – С. 216–224.
11. Корольова А. В. Теорія художнього мовлення в контексті лінгвопоетичної парадигми / А. В. Корольова // Мовні і концептуальні картини світу : наук. вид. / А. В. Корольова. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2003. – С. 250–254.
12. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1986. – 156 с.
13. Кухаренко В. А. Интерпретация текста : учеб. для студ. / В. А. Кухаренко. – Одесса : Латстар, 2002. – 292 с.
14. Левин Ю. М. Избранные труды. Поэтика. Семантика / Ю. М. Левин. – М. : ЯРЛ, 1989. – 824 с.
15. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : антология / Д. С. Лихачев. – М. : Academia, 1997. – С. 280–287.
16. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство, 2000. – 704 с.
17. Онишук И. Ю. Описание пространства как способ создания эффекта эмоционального напряжения в романе Брема Стокера «Дракула» / И. Ю. Онишук // Записки з романо-германської філології / за ред. І. М. Колегаєвої. – Одеса : Фенікс, 2004. – Вип. 15. – С. 164–178.
18. Никитин М. В. Основания когнитивной семантики / М. В. Никитин. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2003. – 277 с.
19. Пейзаж как развивающаяся форма воплощения авторской концепции : межвуз. сб. научн. тр. – М. : МОПИ, 1984. – 134 с.
20. Поспелов Г. Н. Художественная речь / Г. Н. Поспелов. – М. : МГУ, 1976. – 238 с.
21. Саводник В. Ф. Чувство природы в поэзии Пушкина, Лермонтова и Тютчева / В. Ф. Саводник. – М. : [б. и.], 1911. – С. 2.
22. Хао У. Поэтика пейзажу в російській та китайській прозі першої третини ХХ ст. (на матеріалі творів А. П. Чехова, І. О. Буніна, Лао Ше, Ба Дзіня) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05 / У Хао. – Сімферополь : ТНУ, 2007. – 20 с.
23. Харитоненко О. І. Пластичний образ творчості М. Ю. Лермонтова: структура, семантика, функції : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / О. І. Харитоненко. – К. : Олні Систем, 2007. – 20 с.
24. Ходасевич В. Ф. Собрание сочинений : в 4 т. – Т. 2 / В. Ф. Ходасевич. – М. : Согласие, 1996. – 287 с.
25. Шичан Го. Пейзажні мотиви і образи в художній системі російського символізму (К. Бальмонт, О. Блок) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Го Шичан. – Х. : ХДПУ ім. Г. Сковороди, 2001. – 19 с.
26. Эпштейн М. Н. Природа, мир, тайник Вселенной: система пейзажных образов в русской поэзии / М. Н. Эпштейн. – М. : Высш. шк., 1990. – 303 с.
27. Яковлева І. В. Лінгвостилістичні особливості морської прози Дж. Конрада : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / І. В. Яковлева. – Львів : ЛНУ, 2002. – 22 с.
28. Brunner G. Texte und Discourse. Methoden und Forschungsergebnisse der Funtionalen Pragmatik / G. Brunner, G. Grafen. – 2., verb. u. erw. Aufl. – Opladen ; Wiesbaden : Westdeutscher Verlag, 2004. – 440 s.

Пасичник Галина. Поэтический текст: разные аспекты и подходы к исследованию (на основании описания пейзажа художественного текста). Стаття сфокусована на особливостях вивчення текстового фрагмента художественного произведения, который представляет разновидность композиционно-языковой формы, то есть, описание пейзажа, в литературоведческих и лингвопоэтических студиях. Аналізуються різні підходи і аспекти наукових досліджень описання пейзажа в цих рамках. Виявлено, що міждисциплінарне (літературознавче, лінгвопоетичне) дослідження ОП неможливо признати виснажливим, в цьому відношенні тільки когнітологія має більш значительную роз'яснювальну силу.

Ключевые слова: описание пейзажа (ОП), художественное произведение (ХП), литературоведение, лингвопоэтические студии.

Pasichnyk Halyna. Poetic text: Various Aspects and Approaches to its Research (on the Basis of belles-lettres Text). The article is focused on the research peculiarities of the belles-lettres text fragment, which represents the variant of the speech compositional form of the artistic work, i.e. a landscape description in the literary and linguo-poetic studies. The analysis of different approaches and aspects of the scientific investigations has been carried on. It has been discovered that interdisciplinary analysis (literary, linguo-poetic) is not sufficient, only cognitology has much more substantial explanatory potential in this respect.

Key words: landscape description (LD), belles-lettres text (BLT), literary study, linguo-poetic study.

Стаття надійшла до редколегії
26.09.2015 р.